

प्रकरण 6

वित्तीय व्यवस्थापन

प्रकरण 6: वित्तीय व्यवस्थापन

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की सातत्यपूर्ण बचत आणि मार्च महिन्यातील खर्चाची घाई (रश ऑफ एस्कपेंडीचर) ही विभागांमधील अकार्यक्षम अर्थसंकल्पीय नियंत्रणांचे निदर्शक आहे.

राष्ट्रीय आरोग्य धोरणात 2020 पर्यंत राज्य क्षेत्रातील आरोग्य खर्च हा अर्थसंकल्पाच्या आठ टक्क्यांहून अधिक करण्याचे परिकल्पित केले होते. महाराष्ट्रामध्ये असे निदर्शनास आले की, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याणावरील अर्थसंकल्पीय खर्च हा एकूण अर्थसंकल्पाच्या (2021-22) केवळ 4.91 टक्के होता.

तपशीलवार आकस्मिक देयके सादर न केल्याने सार्वजनिक आरोग्य विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभागामध्ये मोठ्या प्रमाणात संक्षिप्त आकस्मिक देयके प्रलंबित होती. आरोग्य सेवा संस्थांनी औषधे आणि उपभोग्य वस्तूंच्या स्थानिक खरेदीसाठी 10 टक्क्यांच्या अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा अतिरिक्त रक्कम रोखून ठेवल्याची उदाहरणेही निदर्शनास आली.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीत भारत सरकारने मंजूर केलेल्या संसाधन लिफाफा (रिसोर्स एन्व्हलप) नुसार एकूण ₹ 14,871.05 कोटींचे संचयी वाटपाच्या तुलनेत भारत सरकार आणि महाराष्ट्र शासनाने ₹ 1,739.73 कोटी (12 टक्के) कमी मुक्त केले होते.

6.1 वित्तीय व्यवस्थापन

दर्जेदार आणि कार्यक्षम आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी निधीची पर्याप्त आणि वेळेवर उपलब्धता ही मूलभूत पूर्वावश्यकता आहे. राज्याच्या अर्थसंकल्पाद्वारे आरोग्य सेवा संस्थांना निधी उपलब्ध करून दिला जातो. राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत देखील भारत सरकारकडून राज्य शासनाच्या समान वाट्यासह आर्थिक सहाय्य प्राप्त होते. सार्वजनिक आरोग्य विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभागामधील 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीतील वर्ष-निहाय अर्थसंकल्पीय अंदाज आणि प्रत्यक्ष खर्च तक्ता 6.1 मध्ये दर्शविला आहे आणि आलेख 6.1 आणि आलेख 6.2 मध्ये चित्रित केला आहे.

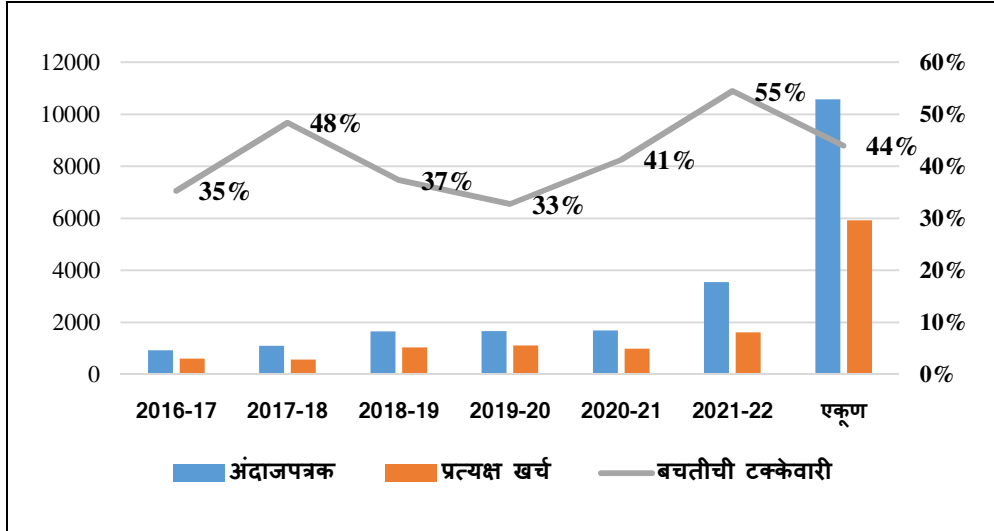
तक्ता 6.1: सार्वजनिक आरोग्य विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभागामधील अर्थसंकल्पीय अंदाज आणि प्रत्यक्ष खर्च

(₹ कोटीमध्ये)

वर्ष	अर्थसंकल्पीय अंदाज		प्रत्यक्ष खर्च		बचत		बचतीची टक्केवारी	
	भांडवली	महसुली	भांडवली	महसुली	भांडवली	महसुली	भांडवली	महसुली
2016-17	930.81	11,942.17	602.37	10,121.43	328.44	1,820.73	35	15
2017-18	1,104.26	13,889.70	569.85	11,604.72	534.41	2,284.98	48	16
2018-19	1,655.58	14,662.03	1,036.72	11,969.31	618.87	2,692.72	37	18
2019-20	1,659.71	16,252.30	1,115.86	13,576.27	543.85	2,676.03	33	16
2020-21	1,684.14	19,640.97	989.70	16,102.16	694.44	3,538.81	41	18
2021-22	3,544.38	24,142.16	1,612.23	19,455.14	1,932.13	4,687.06	55	19
एकूण	10,578.88	1,00,529.33	5,926.73	82,829.03	4,652.14	17,700.33	44	18

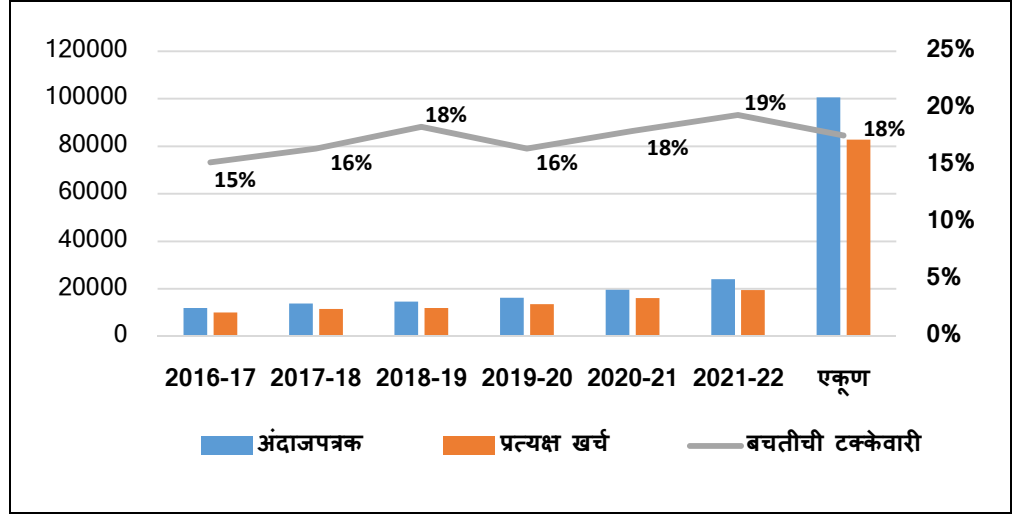
स्त्रोत : अर्थसंकल्पीय अंदाजाकरीता महाराष्ट्र शासनाचे संबंधित वर्षाचे विनियोजन लेखे व प्रत्यक्ष खर्चाकरीता महाराष्ट्र शासनाच्या संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

आलेख 6.1: आरोग्यसेवा खर्च (भांडवली)

स्त्रोत : अर्थसंकल्पीय अंदाजाकरीता महाराष्ट्र शासनाचे संबंधित वर्षाचे विनियोजन लेखे व प्रत्यक्ष खर्चाकरीता महाराष्ट्र शासनाच्या संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

आलेख 6.2 आरोग्यसेवा खर्च (महसुली)

स्त्रोत : अर्थसंकल्पीय अंदाजाकरीता महाराष्ट्र शासनाचे संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे व प्रत्यक्ष खर्चाकरीता महाराष्ट्र शासनाच्या संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

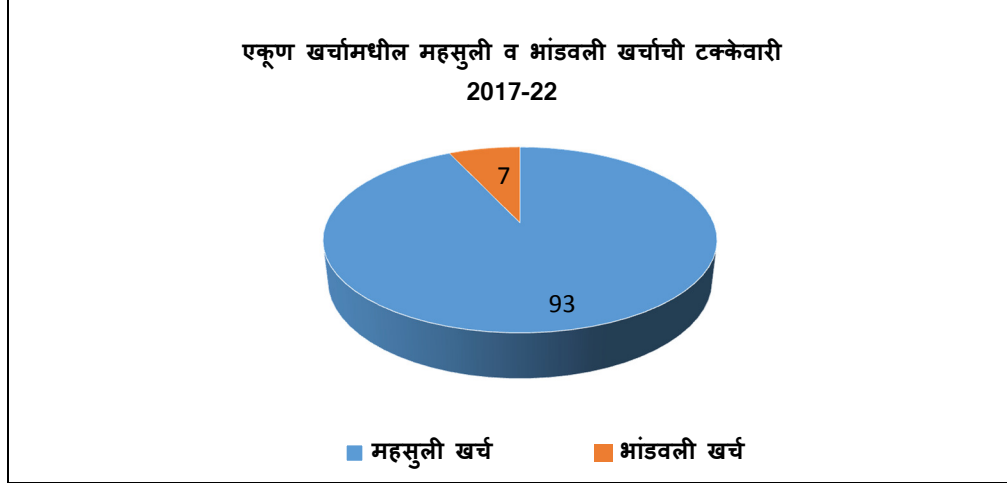
- 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीतील ₹ 1.11 लाख कोटींच्या एकूण अर्थसंकल्पापैकी (सार्वजनिक आरोग्य विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग) खर्च ₹ 0.89 लाख कोटी झाला होता. अशाप्रकारे, राज्यातील आरोग्य क्षेत्रांतर्गत 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीत ₹ 0.22 लाख कोटींची (20 टक्के) बचत झाली.
- भांडवली शीर्षकांतर्गत एकूण बचत 44 टक्के होती आणि महसुली शीर्षकांतर्गत एकूण बचत 18 टक्के होती.
- महसुली शीर्षकांतर्गत होणाऱ्या बचतीचा संबंध⁶² हा पदे रिक्त राहिल्यामुळे 'वेतन' अंतर्गत झालेली खर्चाची कपात, देयके मंजूर न करणे, साहित्य व उपकरणांचा पुरवठा न होणे, निविदा प्रक्रिया विहित मुदतीत पूर्ण न होणे याच्याशी जोडला होता. केंद्रीय अनुदानात कपात केल्याच्या परिणामी राज्याचा वाटा कमी होण्यासाठी बचतीचा संबंधसुद्धा जोडला होता. 2019-20 आणि 2020-21 दरम्यान कोविड-19 महामारीच्या कारणामुळे देयके प्रलंबित राहिल्यामुळे अर्थसंकल्पीय खर्च होऊ शकला नाही. 2017-18 व 2018-19 दरम्यान भांडवली खर्चांतर्गत बचत ही प्रामुख्याने योजनांना प्रशासकीय मंजूरी प्राप्त न झाल्यामुळे झाली.
- 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीत आरोग्यावरील एकूण खर्चात महसुली खर्चाची टक्केवारी 92.03 टक्के (2018-19) ते 95.32 टक्के (2017-18) यादरम्यान होती, तर एकूण खर्चात भांडवली खर्चाची टक्केवारी 4.68 टक्के (2017-18) ते 7.97 टक्के (2018-19) यादरम्यान होती. 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीत

⁶² संबंधित वर्षांच्या विनियोजन लेख्यांमधील अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत झालेल्या बचतीसाठी विभागांनी सादर केलेली कारणे.

₹ 88,755.76 कोटींच्या एकूण खर्चापैकी महसुली खर्च ₹ 82,829.03 कोटी (93.32 टक्के) आणि भांडवली खर्च ₹ 5,926.73 कोटी (6.68 टक्के) होता.

हे राज्यात अस्तित्वातील पायाभूत सुविधांची निर्मिती आणि वृद्धी करण्याला कमी प्राधान्य दिले गेले हे दर्शविते जे आलेख 6.3 मध्ये दिले आहे.

आलेख 6.3.: एकूण खर्चामधील महसुली व भांडवली खर्चाची टक्केवारी

स्त्रोत : अर्थसंकल्पीय अंदाजाकरीता महाराष्ट्र शासनाचे संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे व प्रत्यक्ष खर्चाकरीता महाराष्ट्र शासनाच्या संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

लेखापरीक्षणात आर्थिक वर्षाच्या अखेरीस विशेषतः भांडवली शीर्षाखाली निधी वितरीत झाला असेही निदर्शनास आले जे तक्ता 6.2 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 6.2 : आर्थिक वर्षाच्या शेवटच्या टप्प्यातील खर्च

(₹ कोटींमध्ये)

वर्ष	प्रवर्ग	एकूण वार्षिक खर्च	मार्चमधील खर्च	मार्चमधील खर्चाची एकूण खर्चाशी टक्केवारी
2016-17	महसुली	10,121.43	1,846.21	18
	भांडवली	602.37	293.34	49
2017-18	महसुली	11,604.72	2,704.06	23
	भांडवली	569.85	328.14	58
2018-19	महसुली	11,969.31	2,855.1	24
	भांडवली	1,036.72	743.15	72
2019-20	महसुली	13,576.27	3,068.87	23
	भांडवली	1,115.86	881.32	79
2020-21	महसुली	16,102.16	4,437.69	28
	भांडवली	989.7	704.77	71
2021-22	महसुली	19,455.14	6,075.92	31
	भांडवली	1,612.23	1,094.76	68
एकूण	महसुली	82,829.03	20,987.85	25
	भांडवली	5,926.73	4,045.48	68

स्त्रोत : एकूण वार्षिक खर्च महाराष्ट्र शासनाच्या संबंधित वर्षांच्या विनियोजन लेख्यांमधून व मार्चमधील खर्चाची आकडेवारी ही व्हाउचर लेवल डेटामधून संकलित

तक्ता 6.2 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीत भांडवली आणि महसुली खर्चाच्या संदर्भात मार्च महिन्यातील खर्चाची टक्केवारी अनुक्रमे 68 टक्के आणि 25 टक्के होती. आर्थिक वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यात खर्चाचे लक्षणीय प्रमाण हे एकंदर दिसाळ आर्थिक व्यवस्थापनाचे द्योतक होते.

तक्ता 6.1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे सातत्यपूर्ण बचत आणि तक्ता 6.2 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे आर्थिक वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यात खर्चाचे लक्षणीय प्रमाण हे एकंदर दिसाळ आर्थिक व्यवस्थापनाचे द्योतक होते.

शिफारस 12: शासनाने मार्चमध्ये होणारी खर्चाची घाई (रश ऑफ एक्स्पेंडीचर) टाळण्यासाठी वर्षभर निधी उपलब्ध करण्याची सुनिश्चिती करावी व उपलब्ध निधीच्या वापराची सुद्धा सुनिश्चिती करावी.

6.2 आरोग्यसेवेसाठी निधीची पर्याप्तता

राष्ट्रीय आरोग्य धोरणानुसार राज्य शासनांनी 2020 पर्यंत आरोग्य क्षेत्राप्रतीची बांधिलकी अर्थसंकल्पाच्या आठ टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढवणे आवश्यक होते. 2016-17 ते 2021-22 दरम्यान राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पीय खर्चाच्या तुलनेत आरोग्यावरील अर्थसंकल्पीय खर्च तक्ता 6.3 मध्ये दर्शविला आहे आणि आलेख 6.4 मध्ये चित्रित केला आहे.

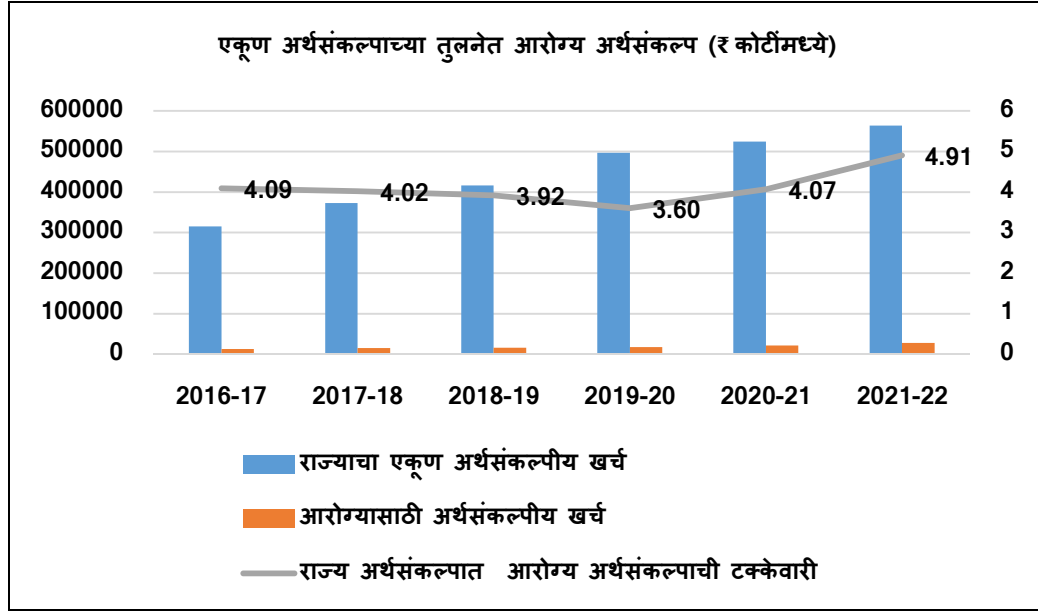
तक्ता 6.3: 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीत राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पीय खर्चाच्या तुलनेत आरोग्यावरील अर्थसंकल्पीय खर्च

(₹ कोटींमध्ये)

वर्ष	राज्याचा एकूण अर्थसंकल्पीय खर्च	आरोग्यासाठी अर्थसंकल्पीय खर्च	राज्याच्या अर्थसंकल्पात आरोग्य अर्थसंकल्पाची टक्केवारी
2016-17	3,14,982.43	12,872.98	4.09
2017-18	3,73,033.87	14,993.96	4.02
2018-19	4,16,791.37	16,317.61	3.92
2019-20	4,97,176.38	17,912.01	3.60
2020-21	5,24,289.56	21,325.11	4.07
2021-22	5,64,386.70	27,686.54	4.91

स्त्रोत : महाराष्ट्र शासनाचे संबंधित वर्षाचे विनियोजन लेखे

आलेख 6.4: एकूण अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत आरोग्य अर्थसंकल्प

स्त्रोत : महाराष्ट्र शासनाचे संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे

तक्ता 6.3 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पात आरोग्य अर्थसंकल्पाच्या टक्केवारीत 2016-17 मधील 4.09 टक्क्यांवरून 2021-22 मध्ये 4.91 टक्के अशी किरकोळ वाढ झाली. तथापि, मार्च 2022 पर्यंत राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पात आरोग्य अर्थसंकल्पाची टक्केवारी 4.91 टक्के होती जी राष्ट्रीय आरोग्य धोरणांतर्गत निर्धारित केलेल्या आठ टक्क्यापेक्षा जास्तच्या लक्ष्यापेक्षा लक्षणीयरीत्या कमी होती.

आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकारने राज्यासाठी तयार केलेल्या राष्ट्रीय आरोग्य लेखे अंदाजानुसार (2019-20 पर्यंत उपलब्ध) प्रमुख आरोग्य वित्त पुरवठा निर्देशांक **तक्ता 6.4** मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 6.4: 2016-17 ते 2019-20 दरम्यान राज्यातील प्रमुख वित्त पुरवठा निर्देशांक

वर्ष	अंदाजित एकूण आरोग्य खर्च ⁶³		अंदाजित शासकीय आरोग्य खर्च ⁶⁴			अंदाजित आऊट ऑफ पॉकेट खर्च ⁶⁵		
	₹ कोटींमध्ये	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	₹ कोटींमध्ये	एकूण आरोग्य खर्चाशी टक्केवारी	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	₹ कोटींमध्ये	एकूण आरोग्य खर्चाशी टक्केवारी	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
2016-17	63,046	2.9	14,708	23.30	0.7	35,771	56.7	1.6
2017-18	63,350	2.6	16,406	25.90	0.7	31,092	49.1	1.3
2018-19	66,703	2.6	17,934	26.90	0.7	32,251	48.4	1.3
2019-20	77,501	2.8	20,606	26.60	0.8	34,177	44.1	1.2

स्त्रोत: भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने तयार केलेले संबंधित वर्षांचे राष्ट्रीय आरोग्य लेखे अंदाज (शेवटचे एप्रिल 2023 मध्ये 2019-20 वर्षासाठी प्रकाशित)

तक्ता 6.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे राज्यात 2016-17 ते 2019-20 या कालावधीत अंदाजित एकूण आरोग्य खर्च आणि अंदाजित शासकीय आरोग्य खर्चांमध्ये निरपेक्ष प्रमाणात वाढ झाली होती. अंदाजित एकूण आरोग्य खर्चाशी अंदाजित शासकीय आरोग्य खर्चाची टक्केवारी सुद्धा 23.30 टक्क्यांवरून (2016-17) 26.60 टक्के (2019-20) अशी वाढली होती. तथापि, 2016-17 ते 2018-19 दरम्यान राज्यात स्थूल राज्य उत्पन्नाशी अंदाजित एकूण आरोग्य खर्चाची टक्केवारी 2.9 टक्क्यांवरून (2016-17) 2.8 टक्के (2019-20) अशी कमी झाली होती, तर स्थूल राज्य उत्पन्नाशी अंदाजित शासकीय आरोग्य खर्चाची टक्केवारी 0.7 टक्क्यांवर स्थिर राहिली आणि 2019-20 मध्ये ती 0.8 टक्क्यांपर्यंत वाढली.

आऊट ऑफ पॉकेट खर्च हा थेट आरोग्यसेवा प्राप्त होण्याच्या टप्प्यावर परिवाराकडून थेट केलेला खर्च आणि परिवारांना आरोग्य सेवेच्या खर्चासाठी किती आर्थिक संरक्षण उपलब्ध होते हे निर्देशित करते. **तक्ता 6.4** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2016-17 ते 2019-20 या कालावधीत राज्यातील अंदाजित एकूण आरोग्य खर्चाशी अनुमानित आऊट ऑफ पॉकेट खर्चाची टक्केवारी जरी कमी झाली असली, तरी 2019-20 मध्ये ती अंदाजित एकूण आरोग्य खर्चाच्या 44.10 टक्के होती, हे राज्यातील आरोग्य सेवेच्या खर्चासाठी परिवारांना उपलब्ध असलेले अल्प आर्थिक संरक्षण दर्शविते. लेखापरीक्षेने केलेल्या 690 आंतर-रुग्णांच्या सर्वेक्षणामध्ये, 102 आंतर-रुग्णांनी (15 टक्के) प्रतिसादात असे सांगितले की, आरोग्य सेवा संस्थांनी औषधे, रोगनिदान

⁶³ राज्याच्या एकूण आरोग्य खर्चांमध्ये परिवारांना मदत करणाऱ्या ना-नफा संस्था व बाह्य देणगीदार, उद्योगांद्वारे केलेले सर्व खर्च, परिवारांनी आरोग्यावर केलेला खर्च, शासकीय संस्थांमार्फत मार्गस्थ झालेल्या देणगीदारांनी दिलेला निधी व निम-सरकारी संस्था यांच्यासह सर्व शासनांनी आरोग्यावर केलेल्या खर्चाचा समावेश आहे.

⁶⁴ शासकीय आरोग्य खर्च हा देणगीदारांनी दिलेला निधी शासकीय संस्थांमार्फत दिला जात असेल व निम-सरकारी संस्था यांच्यासह केंद्रीय, राज्य व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांनी दिलेल्या व व्यवस्थापित केलेल्या निधीमधून सर्व योजनांतर्गत केलेला खर्च.

⁶⁵ आऊट ऑफ पॉकेट खर्च हा कुटुंबांकडून थेट आरोग्य सेवा प्राप्त करण्याच्या टप्प्यावर केला जातो आणि आरोग्य सेवा खर्चासाठी कुटुंबांना उपलब्ध असलेल्या आर्थिक संरक्षणाची व्याप्ती दर्शवितो.

तपासण्या/प्रयोगशाळा चाचण्या उपलब्ध करून न दिल्याने त्यांना स्वतःच्या खिशातून पैसे खर्च करावे लागले.

शिफारस 13: शासनाने राष्ट्रीय आरोग्य धोरणाच्या अनुषंगाने राज्याच्या अर्थसंकल्पाच्या टक्केवारीनुसार आरोग्य क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पीय तरतूद वाढविण्यासाठी आवश्यक पावले उचलावी.

6.3 जिल्हा परिषदेने निधी राखून ठेवणे

मुख्य लेखा व वित्त अधिकारी, जिल्हा परिषद हे जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्या खर्चासाठी सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अर्थसंकल्पामधून निधी (सहाय्यक अनुदान म्हणून प्राप्त) आहरित करतात.

वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या शासन निर्णयाद्वारे (जून 2008) स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पुढील आर्थिक वर्षाच्या 31 मार्चपर्यंत खर्च करण्याची मुभा दिली आहे. वित्त विभागाने 2019-20 आणि 2020-21 या वर्षासाठी आहरित केलेल्या निधीचा वापर 31 मार्च 2022 पर्यंत करण्यास परवानगी (सप्टेंबर 2021) दिली होती.

नांदेड व जळगाव जिल्ह्यातील जिल्हा आरोग्य अधिकाऱ्यांना 2019-20 ते 2020-21 या कालावधीत ₹ 115.23⁶⁶ कोटी प्राप्त झाले होते जे मार्च 2022 पर्यंत वापरावयाचे होते. लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की प्राप्त झालेल्या ₹ 115.23 कोटीपैकी ₹ 20.63 कोटी हे मे 2022 पर्यंत ना खर्च केले ना शासनाला प्रत्यार्पित केले व रक्कम दोन्ही जिल्हा परिषदांकडे पडून होती.

नांदेड व जळगावच्या जिल्हा आरोग्य अधिकाऱ्यांनी असे सांगितले (मे 2022) की, अखर्चित निधीचा ताळमेळ करून शासनास प्रत्यार्पित करण्यात येईल.

6.4 प्रलंबित संक्षिप्त आकस्मिक देयके

महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968 च्या नियम 302, 303 व 304 मधील तरतुदीनुसार प्रदाने करण्यापूर्वी प्रतिस्वाक्षरीची आवश्यकता असलेले आकस्मिक खर्च वगळता प्रतिस्वाक्षरीसाठी तपशीलवार आकस्मिक देयके प्रतिस्वाक्षरी अधिकाऱ्यांकडे सादर करण्याच्या अधीन राहून संक्षिप्त आकस्मिक देयके सादर करून कोषागारातून आकस्मिक खर्चासाठी रक्कम आहरित करता येते. अशाप्रकारे काढलेल्या रकमेच्या अंतिम खर्चाच्या समर्थनार्थ प्रमाणके असलेली तपशीलवार आकस्मिक देयके 30 दिवसांच्या आत महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-मुंबई/नागपूर किंवा अधिदान व लेखा कार्यालय, मुंबई यांच्याकडे यथास्थिती सादर करावयाची असतात.

सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत आरोग्य सेवा संचालक, मुंबई हे दरवर्षी संक्षिप्त आकस्मिक देयके आहरित करतात व निधी हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितकडे हस्तांतरित करतात. तर, वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये विभागांतर्गत

⁶⁶ 2019-20: ₹ 38.05 कोटी; 2020-21: ₹ 77.18 कोटी

संचालक, वैद्यकीय शिक्षण व संशोधन संचालनालय हे आरोग्य सेवा संस्थांना संक्षिप्त आकस्मिक देयके आहरित करण्याचा आणि हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितला निधी हस्तांतरित करण्याचा अधिकार देतात. सार्वजनिक आरोग्य विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये विभाग यांच्या संदर्भात प्रलंबित संक्षिप्त आकस्मिक देयकांची स्थिती तक्ता 6.5 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 6.5: सार्वजनिक आरोग्य विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये विभागांमध्ये मार्च 2022 पर्यंतची प्रलंबित संक्षिप्त आकस्मिक देयके

वर्ष	प्रलंबित संक्षिप्त आकस्मिक देयके	
	संख्या	रक्कम (₹ कोटीमध्ये)
सार्वजनिक आरोग्य विभाग		
2016-17 पर्यंत	0	0
2017-18	35	107.65
2018-19	59	148.24
2019-20	20	124.67
2020-21	44	557.73
2021-22	46	253.03
एकूण	204	1,191.32
वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग		
2016-17 पर्यंत	46	3.30
2017-18	24	111.78
2018-19	135	277.09
2019-20	111	578.59
2020-21	179	642.84
2021-22	176	804.59
एकूण	671	2,418.19
एकूण	875	3,609.51

स्रोत : महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती

तक्ता 6.5 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, मार्च 2022 पर्यंत सार्वजनिक आरोग्य विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये विभागांमधील ₹ 3,609.51 कोटींची संक्षिप्त आकस्मिक देयके प्रलंबित होती.

2017-18 ते 2021-22 या कालावधीत सार्वजनिक आरोग्य विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये विभागाकडून केंद्रीकृत खरेदीसाठी हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितला ₹ 4,298.05 कोटी प्राप्त झाले. यापैकी, हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितने औषधे व उपकरणांच्या खरेदीवर ₹ 2,086.12 कोटी खर्च केले. हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितने सार्वजनिक आरोग्य विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये विभागाला ₹ 159.65 कोटी परत केले, तर उर्वरित ₹ 2,052.28 कोटी (48 टक्के) हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितकडे प्रलंबित होती.

6.5 स्थानिक खरेदीसाठी अतिरिक्त रक्कम ठेवणे

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या शासन निर्णयानुसार (जुलै 2017) हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितच्या माध्यमातून राज्यातील औषधे, उपकरणे आणि उपभोग्य वस्तूंची केंद्रीकृत खरेदी करणे बंधनकारक होते, शासन निर्णयानुसार औषधे आणि उपभोग्य वस्तूंच्या खरेदीसाठी देण्यात येणा-या अनुदानापैकी 90 टक्के रक्कम प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या सुरुवातीला आरोग्य सेवा संस्थांनी हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितला हस्तांतरित करणे आवश्यक होते. उर्वरित 10 टक्के अनुदान आरोग्य सेवा संस्था स्थानिक खरेदीसाठी वापरू शकत होती.

सार्वजनिक आरोग्य विभागामध्ये आरोग्य सेवा संचालनालय 90 टक्के अनुदान हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितला केंद्रीय स्तरावर हस्तांतरित करत होते आणि उर्वरित 10 टक्के आरोग्य सेवा संस्थांना स्थानिक खरेदीसाठी वितरित करत होते. तर, वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये विभागामध्ये आरोग्य सेवा संस्थांकडून आकस्मिक संक्षिप्त देयकांद्वारे निधि आहरीत करून थेट हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितला हस्तांतरित करत होते.

चाचणी-तपासणी केलेल्या वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये विभागांतर्गतच्या आरोग्य सेवा संस्थांमधील अभिलेख्यांची छाननी केली असता असे उघड झाले की 2017-18 ते 2021-22 या कालावधीत 12 आरोग्य सेवा संस्थांपैकी नऊ संस्थांनी औषधे व उपकरणे खरेदीसाठी संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या माध्यमातून ₹ 359.86 कोटी आहरीत केले होते. लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की या आरोग्य सेवा संस्थांनी स्थानिक खरेदीसाठी 10 टक्क्यांपेक्षा जास्त रक्कम रोखून ठेवली होती, जे तक्ता 6.6 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 6.6: स्थानिक खरेदीसाठी अतिरिक्त निधी रोखून ठेवणे

(₹ कोटीमध्ये)

अ. क्र.	आरोग्य सेवा संस्थेचे नाव	प्राप्त अनुदान	हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितला हस्तांतरित केलेले अनुदान	रोखून ठेवलेले अनुदान	रोखून ठेवावयाचे अनुदान	स्थानिक खरेदीसाठी अतिरिक्त रोखून ठेवलेला निधी	रोखून ठेवलेल्या अनुदानाची टक्केवारी
1	सर जे. जे. समूह रुग्णालय, मुंबई	101.88	44.30	57.58	10.19	47.39	56.52
2	कामा व अल्ब्लेस रुग्णालय, मुंबई	16.19	11.65	4.54	1.62	2.92	28.66
3	सेंट जॉर्जेस रुग्णालय, मुंबई	20.78	7.25	13.53	2.08	11.45	65.11
4	गोकुळदास तेजपाल रुग्णालय, मुंबई	15.80	4.28	11.52	1.58	9.94	72.91
5	शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालय, चंद्रपूर	8.49	1.65	6.84	0.85	5.99	80.57
6	शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालय, जळगाव	41.30	25.57	15.73	4.13	11.60	38.09
7	शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालय, नांदेड	98.18	69.56	28.62	9.82	18.80	29.15

8	शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालय, छत्रपती संभाजीनगर	55.43	22.38	33.05	5.54	27.51	59.64
9	शासकीय दंत महाविद्यालय व रुग्णालय, छत्रपती संभाजीनगर	1.81	0.61	1.20	0.18	1.02	66.30
एकूण		359.86	187.25	172.61	35.99	136.62	

स्त्रोत : संबंधित आरोग्य सेवा संस्थांनी सादर केलेली माहिती

तक्ता 6.6 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, नऊ आरोग्य सेवा संस्थांनी निर्धारित रोखून ठेवावयाच्या ₹ 35.99 कोटींच्या (10 टक्के) अनुदानाच्या तुलनेत ₹ 136.62 कोटी निधी रोखून ठेवला होता.

निर्गमन बैठकीमध्ये सचिव, वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये विभाग यांनी सांगितले (जानेवारी 2023) की आरोग्य सेवा संस्थांनी इतर आकस्मिक खर्चासाठी अतिरिक्त रक्कम रोखून ठेवली होती.

6.6 राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

6.6.1 भारत सरकार आणि राज्याकडून राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या निधीची अल्प मुक्तता

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान ही केंद्र पुरस्कृत योजना आहे ज्यात भारत सरकार व महाराष्ट्र शासन यांच्यामध्ये 60:40 या प्रमाणात खर्चाच्या वाटणीची व्यवस्था आहे. राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या राज्य कार्यक्रम अंमलबजावणी आराखड्याला मंजूरी प्राप्त झाल्यानंतर भारत सरकार रिसोर्स एन्व्हलप मंजूर करते ज्यात भारत सरकारचा स्वतःचा निधी व राज्य शासनाचा तदनु रूप हिस्सा यांचा समावेश असतो.

राज्य आरोग्य संस्था (स्टेट हेल्थ सोसायटी), राष्ट्रीय आरोग्य अभियान, महाराष्ट्र यांनी सादर केलेल्या माहितीनुसार, 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीत रिसोर्स एन्व्हलपनुसार वर्ष-निहाय वाटप व भारत सरकार व राज्य शासनाने मुक्त केलेला निधी **तक्ता 6.7** मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 6.7: भारत सरकारने मंजूर केलेल्या रिसोर्स एन्व्हलप नुसार मंजूर केलेल्या निधीच्या तुलनेत मुक्त केलेला निधी

(₹ कोटींमध्ये)

वर्ष	रिसोर्स एन्व्हलप			मुक्त केलेला निधी			कमी मुक्त केलेला निधी		
	केंद्रीय हिस्सा	राज्य हिस्सा	एकूण	केंद्रीय हिस्सा	राज्य हिस्सा	एकूण	केंद्रीय हिस्सा	राज्य हिस्सा	एकूण
2016-17	963.48	831.04	1,794.52	954.41	824.99	1,779.40	9.07	6.05	15.12
2017-18	1,036.38	1060.03	2,096.41	964.51	976.05	1,940.56	71.87	83.98	155.85
2018-19	1,308.41	1,244.57	2,552.98	1,089.44	956.52	2,045.96	218.97	288.05	507.02
2019-20	1,535.57	1,556.19	3,091.76	1,384.29	1,150.00	2,534.29	151.28	406.19	557.47
2020-21	1,299.06	1,233.71	2,532.77	1,360.95	1,222.40	2,583.35	-61.89	11.31	-50.58
2021-22	1,510.04	1,292.57	2,802.61	1,067.97	1,179.79	2,247.76	442.07	112.78	554.85
एकूण	7,652.94	7,218.11	14,871.05	6,821.57	6,309.75	13,131.32	831.37	908.36	1,739.73

स्त्रोत : अभियान संचालक, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान, महाराष्ट्र यांनी सादर केलेली माहिती

तक्ता 6.7 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीत ₹ 14,871.05 कोटींच्या रिसोर्स एन्व्हलपच्या तुलनेत ₹ 13,131.32 कोटी मुक्त करण्यात आले. अशाप्रकारे, भारत सरकार व राज्य शासन यांच्याकडून ₹ 1,739.93 कोटी (12 टक्के) कमी मुक्त झाले.

शासनाकडून निधी कमी मुक्त करण्याच्या कारणांची प्रतिक्षा (फेब्रुवारी 2024) होती.